

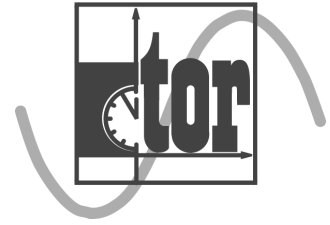

Vrije Universiteit Brussel

Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR

Pleinlaan 2, 1050 Brussel

<http://www.vub.ac.be/TOR/>

ACTIEF OP PENSIOEN

RESULTATEN VAN DE PARTICIPATIE SURVEY 2014 EN HET VLAAMSE TIJDSBESTEDINGSONDERZOEK
2013 (TOR13)

Maart 2016

Ignace Glorieux, Kyra de Korte & Julie Verbeylen

Vrije Universiteit Brussel / TOR

Inhoudsopgave

1	INLEIDING	2
2	PENSIOEN = ROLVERNIEUWING	3
3	ONDERZOEKSSTRATEGIE	5
4	DE SAMENGEBALDE LOOPBAAN	6
4.1	DE PERIODE WAARIN WE BETAALD WERK VERRICHTEN	6
4.2	OUDER WORDEN: DE VERSCHILLEN TUSSEN MANNEN EN VROUWEN WORDEN GROTER	8
5	VRIJETIJSBESTEDING BIJ OUDEREN NAAR ARBEIDSSITUATIE: <i>PERSISTENTE</i> <i>VERSCHILLEN TUSSEN MANNEN EN VROUWEN?</i>	11
5.1	NA HET WERK ... GENIETEN?	11
5.1.1	ACTIEVE VRIJETIJSACTIVITEITEN: SPORT, SPEL EN VERMAAK	11
5.1.2	PASSIEVE ACTIVITEITEN: TV KIJKEN, RADIO LUISTEREN EN ONTSPANNEN	15
5.2	PARTICIPATIE AAN HET VERENIGINGSLEVEN EN SOCIALE CONTACTEN	16
5.3	BETROKKENHEID EN HULP AAN DERDEN	19
6	ACTIEVE EN PASSIEVE VRIJETIJSBESTEDING ONDER 55-PLUSSERS	21
7	BESLUIT	23
8	BIBLIOGRAFIE	24
9	BIJLAGEN	27

1 Inleiding

In 2012 waren in België ruim 2,2 miljoen mensen op pensioen en door de verdere vergrijzing van de bevolking kunnen we enkel maar verwachten dat deze groep de komende decennia zal blijven groeien. Door het wegvallen van de arbeidsrol worden gepensioneerden vaak als een veeleer homogene en vooral non-actieve groep voorgesteld. Toch toont onderzoek aan dat er sterke variabiliteit bestaat in hoe mensen hun pensioen opvatten, invullen en beleven (Nuttman-Shwartz, 2004; Price, 2003; Savishinsky, 2002; Elchardus & Cohen, 2003). Onderzoek van Elchardus en Cohen (2003) toonde aan dat de verschillende aspiraties die mensen hebben omtrent hun pensioen onder te verdelen zijn in vier algemene categorieën. In volgorde van belangrijkheid is het zo dat mensen in de eerste plaats hopen meer tijd te hebben voor kinderen, familie en vrienden en om hun hobby's terug op te pakken of verder uit te diepen. Op de tweede plaats wensen heel wat mensen tijdens hun pensioen zichzelf verder te ontwikkelen door meer te lezen, te studeren of te reizen. Op een derde plaats is er een aantal dat vooral materiële verzuchtingen heeft. Zij hopen eindelijk die auto te kopen waar ze altijd van gedroomd hebben, hun huis te verbouwen of tijd te hebben om te kunnen beleggen. Een laatste, en minst populaire, wens heeft betrekking op verdere professionele aspiraties. Sommigen willen namelijk ook tijdens hun pensioen verder kunnen bouwen aan een professionele carrière.

Onderzoek heeft meermaals aangetoond dat de overgrote meerderheid van de gepensioneerden positief staan ten opzichte van hun pensioen en hoe ze deze periode beleven (van Solinge & Henkens, 2008; Elchardus & Cohen, 2003). Volgens van Solinge en Henkens (2008) bestaat de transitie naar het pensioen uit twee facetten, die in gelijke even bepalend zijn voor een succesvolle overgang naar de pensionering. Enerzijds moet de pas gepensioneerde zich leren aanpassen aan het verlies van de arbeidsrol en het verdwijnen van een aantal sociale relaties die daar aan verbonden waren. Anderzijds moet er ook 'gewerkt' worden aan een nieuw en uitdagende post-pensioen levensstijl. Dit laatste is de focus van dit rapport. We willen een zicht krijgen op hoe non-actief, of beter, actief de groep gepensioneerden is. Hiervoor kijken we naar de transitie van werk naar pensioen door de activiteiten van werkende, deeltijds werkende en gepensioneerde 55-plussers met elkaar te vergelijken.

Het vervolg van dit rapport is als volgt opgebouwd. Eerst bieden we een overzicht van de literatuur rond de post-arbeidsfase en de rolvernieuwing van de 55-plusser. Stoppen met werken impliceert meer dan enkel het einde van jaren zelf geld verdienen maar houdt een transformatie in van tal van psychosociale relaties en functies. In dit deel gaan we ook in op de *activity theory*. Deze theorie stelt dat het welzijn van gepensioneerden sterk bepaald wordt door hun activiteitsgraad. Vervolgens gaan we na hoe ouderen hun dagen doorbrengen en wat de gevolgen zijn van het wegvallen van betaalde

arbeid en de veranderende samenstelling van het gezin. We bekijken ook of deze veranderingen voor mannen en vrouwen dezelfde zijn. In het laatste deel zoomen we in op de vrijetijdsbesteding van de 55-plussers. Meer bepaald gaan we na wat ouder worden en de pensionering betekenen voor de vrijetijdsbesteding, sociale participatie en cultuurparticipatie. We bekijken tevens hoe andere achtergrondkenmerken zoals opleidingsniveau, woonsituatie en een goede gezondheid een rol spelen bij hoe actief de 55-plusser zijn vrijetijdsbesteding invult.

2 Pensioen = rolvernieuwing

In onze samenleving is betaald werk een centrale instelling. De levensloop is in grote mate rond betaalde arbeid gestructureerd (met een leer- of aanloopfase, een arbeidsfase en een post-arbeidsfase). De collectieve tijdsordening volgt in grote mate het ritme van de arbeid (werk- en openingstijden, week- weekendcontrast, werk- en verlofperiodes...) en resoneert in het dagverloop van individuen en gezinnen. Op zowel individueel als collectief niveau heeft arbeid een structurerende en zingevende rol (Glorieux, 1995).

Hoewel de meeste mensen in eerste instantie betaalde arbeid verrichten om geld te verdienen, vervult betaalde arbeid volgens de sociaalpsychologe Jahoda (1981) een aantal cruciale latente functies waarvan we ons meestal pas bewust worden als we werkloos worden of met pensioen gaan. Marie Jahoda (1981) onderscheidt vijf latente functies van arbeid. Ten eerste zorgt betaald werk ervoor dat de tijd van individuen gestructureerd wordt. Het deelt de dagen en weken in en geeft op die manier tegelijkertijd afwisseling en regelmaat aan het leven. Ten tweede is het een noodzakelijke bron van sociale relaties en ervaringen. Via het werk komen we in contact met mensen buiten de privésfeer. Ten derde laat het individuen toe bepaalde doeleinden na te streven die hun eigen voorkeuren overstijgen en bij te dragen aan een collectieve presentatie. Ten vierde kunnen we via arbeid status en identiteit verwerven; onze job bepaalt voor een belangrijk deel onze positie in de samenleving. Ten slotte biedt arbeid ons de mogelijkheid om onze competenties en vaardigheden te ontwikkelen. Het laat ons toe een invloed uit te oefenen op anderen en de wereld waarin we leven. In essentie komt het er op neer dat we via betaalde arbeid verplicht worden om de private sfeer te verlaten en ons te richten naar de publieke sfeer. Het is net deze gerichtheid op het publieke domein die door pensionering (of werkloosheid) in gevaar komt. Het wegvallen van arbeid houdt het risico in op een terugtrekking in het private leven, met alle nefaste gevolgen van dien (Sennett, 2003 [1977]).

Een succesvolle transitie naar pensioen hangt af van hoe gepensioneerden omgaan met het verlies van de arbeidsrol. In termen van de latente functies van Jahoda betekent dat onder meer dat de

gepensioneerde een nieuwe dagindeling moet ontwikkelen die structuur geeft aan zijn dagelijkse leven en sociale contacten buiten de private sfeer moet opbouwen en onderhouden. Doorheen het leven voorziet arbeid ons van bouwstenen die ons toelaten vorm te geven aan onze sociale status, identiteit en netwerk. Wanneer arbeid wegvalt, moet men op zoek naar nieuwe bouwstenen en die kunnen we enkel vinden via een vernieuwd engagement ten opzichte van onze leefwereld. Dit engagement kan concreet gemaakt worden door middel van vrijetijdsactiviteiten zoals de participatie aan culturele evenementen, het ondersteunen van familie en vrijwilligerswerk.

De *activity theory* van Havighurst sluit hierbij aan. Volgens die theorie mag de post-arbeidsfase geen post-actieve fase worden (Havighurst & Albrecht, 1953; Havighurst, 1963). Om psychologisch en sociaal welzijn te behouden na het pensioen (maar ook in het geval van drastische levensveranderingen zoals een scheiding, werkloosheid of sterfgeval) is het essentieel om 'actief' te blijven. Onderzoek toont aan dat gepensioneerden die er in slagen het verlies aan arbeid te compenseren door een actieve (vrije)tijdsbesteding een hogere mate van levenstevredenheid hebben (e.g. Kelly, 1993; Herzog et al., 1998; Inal, Subasi, Ay, & Osman, 2007; Lawton, Winter, Kleban, & Ruckdeschel, 1999), een positiever zelfbeeld hebben (Coleman, 1993) en minder gevoelig zijn voor depressies (Dupuis & Smale, 1995). Nimrod (2007) toonde aan dat het effect van vrijetijdsactiviteiten op tevredenheid bij gepensioneerden soms groter is dan aspecten zoals inkomen of zelfs gezondheid. Uit dergelijke bevindingen vloeide ook het concept van *productive aging* voort (Morrow-Howell, 2000). De idee hierbij is dat om het welzijnsniveau van ouderen op peil te houden de mogelijkheid geboden moet worden om actief te blijven binnen de arbeidsmarkt of vrijwilligersorganisaties.

3 Onderzoeksstrategie

De analyses die we in dit rapport presenteren, vallen uiteen in drie delen. Eerst geven we enkele beschrijvende statistieken met de bedoeling zicht te krijgen op het belang van de arbeidsrol over de levensloop en wat de verschillen zijn tussen mannen en vrouwen. Vervolgens bekijken we de vrijetijdsbesteding van de 55-plusser naar arbeidssituatie. We focussen hier meer specifiek op vier domeinen: ontspanning, verenigingsleven, familiale betrokkenheid en cultuurparticipatie. Hierbij vergelijken we enerzijds leeftijdsgroepen onderling om na te gaan hoe de tijdsbesteding evolueert met het ouder worden en anderzijds de 55-plussers naar arbeidssituatie (voltijds, deeltijds werkend of gepensioneerd) om na te gaan hoe de arbeidstoestand de tijdsbesteding van ouderen beïnvloedt. In een laatste deel, tenslotte, onderzoeken we welke achtergrondvariabelen nog meer een invloed uitoefenen op een actieve vrijetijdsbesteding bij de 55-plusser. We verdelen hiervoor de vrijetijdsactiviteiten onder in twee groepen: de meer actieve vrijetijdsbesteding, zoals hobby, spel en sport en de groep met passieve activiteiten, zoals tv kijken of internetten. We gaan na welke achtergrondkenmerken een rol spelen bij de hoeveelheid tijd die aan deze activiteiten wordt besteed.

De data die we gebruiken om de vrijetijdsbesteding van 55-plussers in kaart te brengen zijn afkomstig van de Participatiesurvey 2014 uitgevoerd door de *Steunpunten Cultuur, Jeugd en Sport*. Deze enquête bestaat uit een *face-to-face* deel uitgevoerd bij 3.965 respondenten tussen 15 tot 86 jaar en een drop off gedeelte (ingevuld door 2.426 respondenten) waarin extra vragen werden gesteld over onder meer eenzaamheid en houdingen ten opzichte van de samenleving.

Naast de Participatiesurvey 2014 maken we ook gebruik van gegevens afkomstig van het tijdsbestedingsonderzoek *TOR13* dat plaatsvond in 2013 bij een aselechte steekproef van 3.260 Vlamingen tussen 18 en 76 jaar. De respondenten die deelnamen aan dit onderzoek hielden gedurende zeven opeenvolgende dagen een online dagboek bij waarin ze nauwgezet al hun activiteiten registreerden. Op basis van deze gegevens kunnen we nagaan of ouderen en gepensioneerden meer of minder tijd besteden aan bepaalde activiteiten dan werkenden en jongere generaties (Glorieux, Minnen, van Tienoven *et al.*, 2015). Voor bepaalde analyses maken we ook gebruik van eerdere, vergelijkbare, tijdsbestedingsonderzoeken uit 1999 en 2004. Het onderzoek van 1999 vond plaats bij een aselechte steekproef van 1.474 Vlamingen tussen de 18 en 75 jaar, het onderzoek van 2004 vond plaats bij 1.780 Vlamingen in dezelfde leeftijdsklasse.

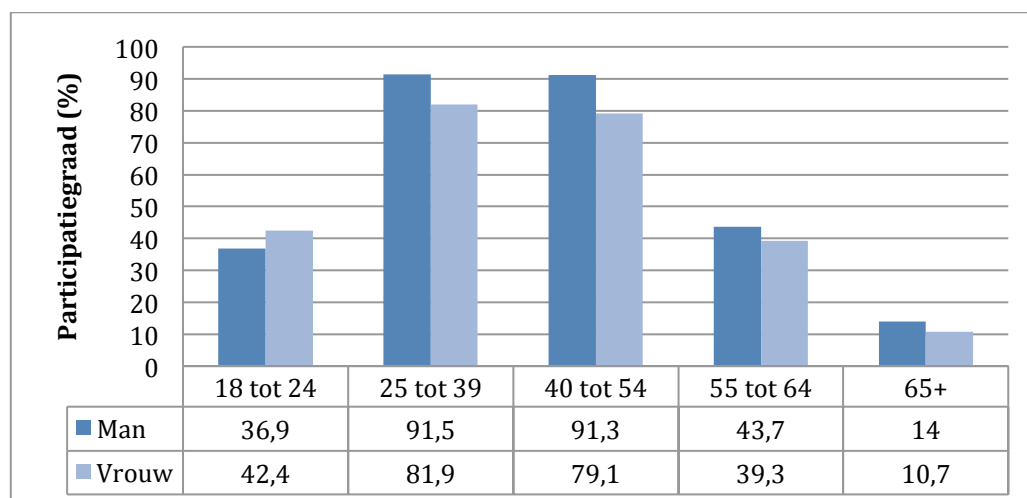
4 De samengebalde loopbaan

4.1 De periode waarin we betaald werk verrichten

Arbeid structureert niet alleen het leven van individuen en de sociale gemeenschap, de organisatie van de arbeid is ook een cruciaal element in ons socialezekerheidsstelsel dat overwegend steunt op de bijdragen van de beroep actieve bevolking. De arbeidsmarktparticipatie van grote delen van de bevolking is dan ook cruciaal om de toekomst van ons pensioenstelsel veilig te stellen. Dit was één van de belangrijke redenen waarom in de Europese Unie de Lissabon-norm werd geformuleerd (Van Gils, 2002: 39). Deze norm schreef voor dat in 2010 gemiddeld 70% van de bevolking (60% van de vrouwen) op arbeidsactieve leeftijd reguliere arbeid dient te verrichten. Op dit moment haalt Vlaanderen deze norm niet. Hoewel de levensloop in onze maatschappij sterk gestandaardiseerd blijft (een opeenvolging van studeren, werken in combinatie met gezinsarbeid en pensionering), zijn de periodes van studeren en pensionering duidelijk langer geworden. De periode waarin we betaald werk verrichten, is gekrompen. De afname van de werktijd over een ruime periode werd niet zozeer gerealiseerd in de dagelijkse of wekelijkse werktijd, maar over de levenscyclus. De fases van opleiding en pensionering beslaan nu een groter deel van ons leven.

Figuur 1 geeft de participatiegraad van betaald werk weer voor verschillende leeftijdsgroepen. Slechts ongeveer 40% van de jongeren tussen 18 en 24 jaar verricht betaald werk tijdens een willekeurige week. Het andere deel studeert zonder dat te combineren met een baantje of heeft na het schoolverlaten (nog) geen job gevonden. Aan het einde van de actieve levensfase is er een sterke daling van het aandeel mensen dat betaald werk verricht. Voor de leeftijdsgroep van 55 tot 64 jaar ligt de participatiegraad opnieuw rond de 40%. Na de wettelijke pensioenleeftijd van 65 jaar (tussen 65 en 75 jaar) verricht in Vlaanderen nog ongeveer 10 à 15% van de mensen betaald werk. Uit figuur 1 blijkt duidelijk dat betaald werk samengebald is tussen 25 en 54 jaar: ruim 90% van de mannen verricht op die leeftijd betaald werk, bij vrouwen is dat ongeveer 80%.

Figuur 1: Participatiegraad van betaald werk voor de Vlaamse bevolking 18-75 jaar naar leeftijd en geslacht

Noot. Participant heeft minstens 1 uur werk geregistreerd in de referentieweek
Bron: TOR13 (N = 3.260)

De drukke leeftijdsperiode tussen 25 en 54 jaar wordt ook gereflecteerd in het aantal uren dat er wordt gewerkt. De participatiegraad is tijdens die fase niet alleen het hoogst, bovendien verrichten de werkenden op dat moment van hun leven ook het meeste aantal uren betaald werk per week. In tabel 1 wordt de gemiddelde duur van betaald werk weergegeven voor mannen en vrouwen die werken. De verandering van de gemiddelde arbeidstijden over de levensloop is vrij treffend, zowel bij mannen als bij vrouwen. Tussen 25 en 55 jaar presteren arbeidsactieve mannen gemiddeld 37 à 38 uren betaald werk, beroepsactieve vrouwen ongeveer 31 à 32 uren.

Tabel 1: Tijd per week besteed aan betaald werk voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijd en geslacht, duur per participant° (hh:mm)

Betaalde arbeid	Mannen	Vrouwen
	*	*
18-24 jaar	26:54	21:00
25-39 jaar	37:17	31:57
40-54 jaar	37:55	30:49
55-64 jaar	34:22	22:36
65-75 jaar	12:05	10:00

Bron: TOR13

* statistisch significant verschil ($p < 0,05$)

n.s. statistisch niet-significant verschil ($p \geq 0,05$)

° participant = minstens 1 uur werk geregistreerd in de referentieweek

Vanaf 55 jaar neemt de tijd besteed aan betaald werk eerst matig af, na 65 jaar, de wettelijke pensioenleeftijd, valt de duur van betaald werk (voor zij die nog werken) sterk terug. Bij werkende

vrouwen daalt het volume van betaald werk ingrijpender dan bij mannen, zij werken tussen 55 en 64 jaar gemiddeld 22 uren en 36 minuten en vanaf de pensioenleeftijd nog een 10-tal uren. Mannen tussen 55 en 64 jaar hebben nog een werkweek van 34 uren en 22 minuten en het beperkte aandeel mannen dat nog werkt na 65 jaar doet dat gemiddeld 12 uren per week.

Over de levensloop beschouwd is de verdeling van het werk erg ongelijk. Gedurende een relatief korte periode werken we met relatief velen vele uren, voor 25 en na 55 jaar werken we met minder en gemiddeld ook minder lang.

4.2 Ouder worden: de verschillen tussen mannen en vrouwen worden groter

Uit figuur 1 en tabel 1 blijkt dat vrouwen nog altijd minder participeren aan de arbeidsmarkt (zowel in aantal als in uren) dan mannen. De beroeps- en gezinsrol hebben dan ook een andere betekenis voor vrouwen dan voor mannen. In het naoorlogse Europa was het dominante gezinstype voor lange tijd het kostwinnersmodel: de man ging voltijds buitenshuis werken, de vrouw bleef thuis en zorgde voor de kinderen en het huishouden. De laatste decennia heeft het kostwinnerstype sterk aan belang ingeboet om plaats te maken voor een tweeverdienersgezin waarin beide echtgenoten buitenshuis werken (Levine & Pittinsky, 1997; Robinson & Godbey, 1997; van Dongen, Vanhaute & Pauwels, 1998). Deze fundamentele verandering heeft echter niet geleid tot een fundamentele herverdeling van het werk tussen mannen en vrouwen. Ook al spenderen vrouwen minder tijd dan vroeger aan huishoudelijk werk, verzorging en opvoedende taken, ze besteden hier nog altijd veel meer tijd aan dan mannen.

In tabel 2 wordt de gemiddelde wekelijkse tijdsbesteding van Vlamingen voor vijf leeftijdsgroepen weergegeven, opgedeeld in tien categorieën van activiteiten. Als we de totale werklast definiëren als de tijd die besteed wordt aan betaald en onbetaald werk en opleidingen, dan stellen we vast dat deze totale werklast in de periode tussen 25 en 55 jaar voor mannen en vrouwen om en bij de 50 uren bedraagt. Bij mannen vormt betaalde arbeid de hoofdmoot van de totale werklast, bij vrouwen is de werklast in deze levensfase evenwichtiger verdeeld tussen betaalde arbeid én huishoudelijk werk en kindercare. Naarmate de kinderen ouder en zelfstandiger worden, neemt de drukte in de gezinnen geleidelijk aan af. Het is tegelijkertijd ook de fase waarin het belang en de druk van de beroepsrol afneemt (vrouwen zijn dikwijls overgeschakeld naar deeltijds werk, mannen stellen zich min of meer tevreden met de verworven beroepspositie) (Ghysels & Van Lancker, 2009; Glorieux, Minnen & Vandeweyer, 2005).

In het algemeen zien we met het ouder worden een herschikking van de arbeidsactiviteiten. Naarmate het belang van betaalde arbeid afneemt bij mannen zien we dat ze meer huishoudelijk werk opnemen. Bij vrouwen zien we ook een gestage toename van de tijd besteed aan huishoudelijk werk, vooral de afname van de kinderopvang leidt ertoe dat vrouwen meer tijd vrijmaken voor huishoudelijk werk. De zorg voor kinderen, wellicht de kleinkinderen, neemt bij vrouwen opnieuw toe boven de 55 jaar. Bij mannelijke 55-plussers neemt kinderopvang slechts weinig tijd in beslag. De totale werklast van vrouwen boven de 55 jaar ligt gevoelig hoger dan bij mannen, het verschil in werklast tussen mannen en vrouwen is bij ouderen overigens groter dan in de actieve, volwassen levensfase. De totale werklast van vrouwen tussen 55 en 64 ligt ongeveer 3 uur per week hoger dan bij mannen, tussen 65 en 75 is het verschil ongeveer 6,5 uur. Omgekeerd hebben mannen boven de 55 jaar meer vrije tijd en tijd voor sociale participatie dan vrouwen: tussen de 55 en 64 jaar is het verschil gemiddeld bijna 7 uren, tussen 65 en 75 loopt het op tot ruim 9 uren. Ook dat verschil is groter dan in de drukke levensfase. In het algemeen lijkt het erop dat met het wegvallen van de centrale rollen van de volwassenheid, de arbeids- en ouderrol, de verschillen tussen de geslachten eerder toenemen dan afnemen. Dat is vreemd, vermits deze twee rollen nog altijd vrij sterk verdeeld zijn volgens het traditionele rollenpatroon. Het belangrijkste verschil bij ouderen is echter dat vrouwen het wegvallen van betaalde arbeid in grote mate compenseren met een toename van huishoudelijk werk en zorg voor (klein)kinderen, terwijl voor mannen deze alternatieve rolinvulling zich niet of in veel mindere mate voordoet.

Tabel 2: Tijd per week besteed aan 10 hoofdcategorieën voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijd en geslacht, duur per respondent (hh:mm)

Mannen	Betaald werk	Huishoudelijk werk	Opvoeding & Kinderzorg	Opleiding	Persoonlijke verzorging, eten & drinken	Slapen & rusten	Sociale participatie	Vrije tijd	Verplaatsen	Overige
	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
18-24	09:58	05:14	00:07	21:40	14:07	64:43	07:23	32:48	10:37	01:17
25-39	34:08	11:05	03:52	01:47	14:04	58:05	07:22	25:21	10:53	01:17
40-54	34:36	14:08	01:34	00:26	15:11	57:11	06:55	25:16	11:09	01:29
55-64	15:02	18:17	01:04	00:25	18:25	59:25	09:23	34:27	09:41	01:46
65-75	01:43	21:06	00:44	00:23	19:31	63:35	09:47	40:41	08:09	02:15
Totaal	23:49	13:52	1:44	3:27	15:55	59:30	7:54	29:47	10:24	1:17

Vrouwen	Betaald werk	Huishoudelijk werk	Opvoeding & Kinderzorg	Opleiding	Persoonlijke verzorging, eten & drinken	Slapen & rusten	Sociale participatie	Vrije tijd	Verplaatsen	Overige
	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
18-24	08:55	07:01	00:15	25:21	16:36	65:30	07:41	24:08	10:55	01:34
25-39	26:13	16:06	07:14	01:40	15:06	61:02	08:29	18:40	11:38	01:48
40-54	24:23	21:50	01:48	00:42	17:37	59:37	07:39	21:30	10:51	02:00
55-64	08:54	25:32	02:42	00:43	20:17	59:45	09:18	27:43	10:51	02:10
65-75	01:06	26:43	02:08	00:36	21:58	62:56	10:24	31:55	08:04	02:06
Totaal	16:36	19:50	2:58	4:27	18:00	61:08	8:29	23:47	10:44	1:38

Bron: TOR'13
* statistisch significant verschil naar leeftijd (p<0,05)
n.s. statistisch niet-significant verschil (p≥0,05)

In de volgende paragrafen bekijken we hoe ouderen (55-plussers), hun vrije tijd indelen. We doen dit door een onderverdeling te maken naar leeftijd en arbeidssituatie. Omdat we vaststelden dat vrouwen en mannen hun tijd anders indelen, zullen we steeds de vrijetijdsbesteding voor de beide geslachten apart bekijken en onderling vergelijken. De data die we gebruiken om de vrijetijdsbesteding van 55-plussers in kaart te brengen zijn, naast de TOR13 data, afkomstig van de Participatiesurvey 2014 uitgevoerd door de *Steunpunten Cultuur, Jeugd en Sport*.

5 Vrijtijdsbesteding bij ouderen naar arbeidssituatie: *persistente verschillen tussen mannen en vrouwen?*

5.1 Na het werk ... genieten?

Van gepensioneerden wordt vaak gezegd dat het de enige bevolkingsgroep is die werkelijk de tijd heeft om van het leven te genieten. Uit tabel 2 konden we al vaststellen dat bij de oudere bevolking vanaf de leeftijd van 55 jaar het belang van betaalde arbeid afneemt en de vrije tijd en de sociale participatie toeneemt. Toch ziet de tijdsinvulling van mannen en vrouwen er erg verschillend uit. Ook de invulling van de vrije tijd verandert met het ouder worden. We zullen in dit deel verschillende vrijtijdsbestedingen naar leeftijd en arbeidssituatie (deeltijds, voltijds of met pensioen) voor de beide geslachten onder de loep nemen. We maken hier een onderscheid in de activiteiten die enerzijds meer actief zijn en/of een fysieke inspanning vereisen zoals sport en het uitoefenen van een hobby en anderzijds de wat meer passievere activiteiten zoals tv kijken en internetten.

5.1.1 Actieve vrijtijdsactiviteiten: Sport, spel en vermaak

In tabel 3, gebaseerd om de tijdsbestedingsdata uit 2013, wordt de gemiddelde tijd per week besteed aan verschillende actieve vrijtijdsbestedingen vergeleken naar leeftijd en arbeidssituatie voor mannen en vrouwen apart. Vooral voor de jongste leeftijdsgroep zien we dat vrouwen en mannen erg verschillen in de tijd die ze besteden aan hobby en spel (ruim 3 uur); het lijkt een activiteit die vooral door jonge mannen erg veel gedaan wordt. Wanneer men in de actieve levensfase komt stellen we vast dat er met name voor de mannen een sterke daling is in de tijd die ze besteden aan hobby en spel. Bij de 55-plussers kunnen we vaststellen dat de tijd besteed aan hobby en spel tussen mannen en vrouwen dichterbij elkaar is gegroeid en niet langer significant verschilt. Wanneer we specifiek de 55-plusser naar arbeidssituatie onder de loep nemen, kunnen we ten eerste vaststellen dat de tijd die deeltijds werkende 55-plussers besteden aan hobby en spel sterk verschilt naar geslacht. Mannen besteden veruit de meeste tijd aan deze activiteit, terwijl vrouwen juist het minste tijd hieraan besteden. Al bij al lijkt het pensioen vooral voor vrouwen een positieve bijdrage te leveren voor de tijd besteed aan hobby en spel. Niet alleen besteden gepensioneerde vrouwen hier meer tijd aan dan als ze werken (voltijds of deeltijds), ook is er meer dan een verdubbeling in deze tijdsbesteding vergeleken met de jongere leeftijdsgroepen van 18-54 jaar.

Deze lijn lijkt zich door te trekken voor de sportieve activiteiten en het uitgaan, want hoewel vrouwen tot en met hun 64ste hier minder tijd aan besteden dan mannen, is er wel een gevoelige stijging in de tijd die vrouwen besteden aan sport en uitgaan voor de leeftijdscategorie van 65-

plussers en heeft het pensioen voor vrouwen wederom een positieve bijdrage op deze tijdsbestedingen. Bij mannen zien we eerder een negatief lineair verband: naarmate men ouder wordt besteed men minder tijd aan sport en uitgaan al blijkt de pensionering zelf eerder een gunstige effect te hebben op de tijd die mannen besteden aan sport en uitgaan.

Tabel 3: Tijd per week besteed aan vrijetijdsactiviteiten *Sport, spel en vermaak* voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijd en arbeidssituatie, duur per respondent (hh:mm)

Vrijetijdsactiviteiten <i>Sport, spel en vermaak</i>	Hobby & spel		Sport		Recreatie		Uitgaan		Cultuur & vermaak	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	*	*	*	*	*	*	n.s	n.s
18-34 jaar	5:17	1:46°	2:05	1:17°	1:24	1:17	2:52	2:08°	0:52	0:57
35-54 jaar	1:45	1:09°	1:47	0:51°	1:52	1:34	1:45	1:25°	1:04	0:57
55-64 jaar	2:28	2:40	1:27	0:36°	3:15	3:00	1:49	1:01°	1:04	1:11
65-75 jaar	3:00	2:54	0:58	1:07	3:36	2:09°	1:14	1:48°	0:52	0:45
Totaal (N = 3.260)	3:04	1:51°	1:43	0:57°	2:12	1:52°	2:02	1:34°	0:59	0:59
Arbeidssituatie	*	*	*	*	*	n.s	n.s	*	n.s	n.s
55+ voltijds	2:03	1:18	1:02	0:27	2:29°	2:57	1:27	0:53	0:51	1:38
55+ deeltijds	5:38	1:13°	0:27	0:29	1:57	2:25	0:56	1:26	1:11	1:19
55-64 pensioen	2:22	3:54°	2:00	0:44°	4:02	2:29°	2:04	1:00°	1:14	1:17
65+ pensioen	3:03	3:01	0:58	1:14	3:37	2:13°	1:15	1:55°	0:50	0:49
Totaal 55+ (N = 881)	2:40	2:42	1:19	0:50°	3:23	2:26°	1:34	1:25	0:59	1:11

Bron: TOR13

*statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie ($p < 0,05$)°statistisch significant verschil naar geslacht ($p < 0,05$)n.s. statistisch niet-significant verschil ($p \geq 0,05$)

Voor de duur per participant en de participatiegraad zie bijlage Tabel3B en Tabel3C

De tijd besteedt aan recreatie (wandelen, fietsen, pretpark bezoeken, ...) neemt, voor beide geslachten, gevoelig toe naarmate men ouder wordt. Vooral de jong gepensioneerde mannen in de leeftijd van 55-64 jaar besteden hier veel tijd aan. De tijd voor cultuur en vermaak neemt niet substantieel toe met het ouder worden.

Tabel 4: Participatie aan ontspannende activiteiten (% meermaals per jaar)

Participatie aan ontspannende activiteiten	Op reis gaan		Op café gaan		Het ontmoeten van vrienden of kennissen thuis		Het ontmoeten van vrienden of kennissen buitenshuis		Gezelschaps-spellen	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
18-34 jaar	58,3	57,8	80,5	66,5°	94,3	96,1	88,6	90,0	70,6	66,6
35-54 jaar	56,7	58,0	59,6	46,0°	89,3	89,1	74,4	70,4	50,2	53,4
55-64 jaar	50,2	54,8	42,3	28,0°	82,3	81,8	57,5	59,6	36,5	49,4°
65-86 jaar	42,2	31,6°	35,6	15,1°	78,6	80,7	54,6	47,7°	41,2	46,2
Totaal (N = 3.949)	52,8	50,5	56,2	40,2°	87,2	87,8	71,3°	68,3	52,1	54,5
Arbeidssituatie	*	*	n.s	*	n.s	n.s	n.s	*	n.s.	n.s
55+ voltijds	53,2	48,9	40,7	25,3°	77,7	80,5	59,2	56,2	31,4	39,8
55+ deeltijds	69,3	53,7	48,0	26,6	88,1	81,0	53,9	60,3	30,8	50,4
55-64 pensioen	51,8	67,7°	43,1	35,9	85,1	91,8	56,2	71,1°	38,8	58,4°
65+ pensioen	41,9	31,9°	36,6	16,8°	78,6	79,8	54,9	47,9°	41,4	46,1
Totaal 55+ (N = 1.295)	46,7	40,5°	38,3	21,2°	79,8	81,5	56,0	53,0	38,5	47,6°

Bron: Participatiesurvey 2014
 *statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)
 ° statistisch significant verschil naar geslacht (p<0,05)
 n.s. statistisch niet-significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p≥0,05)

In tabel 4 zoomen we verder in op deze ontspannende vrijetijdsactiviteiten en bekijken we, op basis van de Participatiesurvey 2014, hoeveel procent van de ouderen en gepensioneerden meermaals per jaar deelneemt aan diverse ontspannende activiteiten. Voor alle activiteiten in tabel 4 stellen we vast dat de participatie in het algemeen daalt met het ouder worden. Ouderen, vooral 65-plussers, gaan minder op reis, minder op café, ontmoeten iets minder hun vrienden en kennissen thuis en ook buitenshuis en ze doen iets minder gezelschapsspelletjes. Wanneer we de mannen en vrouwen onderling vergelijken stellen we vast dat vrouwen van 65 jaar en ouder minder op reis gaan en hun vrienden en kennissen iets minder buitenshuis ontmoeten. Vrouwen gaan ook minder op café dan mannen, maar dit geldt voor alle leeftijdsgroepen.

Indien we focussen op de 55-plussers naar arbeidssituatie stellen we wederom vast dat het pensioen vooral voor vrouwen een positieve bijdrage oplevert. Voor bijna alle activiteiten (behalve op café gaan) zien we bij de vrouwen de hoogste participatiegraad bij de jong gepensioneerden (55-64 jaar). Zo gaan vroeg gepensioneerde vrouwen meer op reis dan mannen, ontmoeten ze bijna allemaal meerdere keren per jaar vrienden en kennissen thuis, maken velen ook buitenshuis contact met vrienden en speelt 60% onder hen meerdere keren per jaar een gezelschapsspelletje. Voor mannen brengt het pensioen niet noodzakelijk een toename in deze vrijetijdsbestedingen met zich mee. Zo gaan gepensioneerde mannen minder op reis of op café dan voor het pensioen. Vooral de

participatie onder de oudste groep gepensioneerden is over de hele lijn laag. Dit laatste blijkt ook voor de vrouwen het geval. Alles wijst er op dat hoewel er met het pensioen meer tijd vrij komt voor ontspannende en sociale activiteiten, tezelfdertijd de actieradius ingeperkt wordt, wellicht omdat men minder mobiel wordt.

We zagen al in tabel 3 dat de tijdsbesteding aan cultuur niet toenam voor de oudere bevolking. Toch is het meermaals gebleken dat naar culturele evenementen gaan, een bezoek brengen aan cultuurcentrum of bibliotheek, niet alleen een positief effect heeft op de algemene levenstevredenheid maar ook een sterk verband heeft met een hoger sociaal kapitaal en maatschappelijke verbondenheid (Erickson, 1996; Lizardo, 2006; Ostrower, 1998; Upright, 2004; Relish, 1997; Warde & Tamboulon, 2002; Claeys, Elchardus & Vandebroeck, 2005). Onderzoek toonde dan ook aan dat gepensioneerden die aan cultuurparticipatie doen, ook meer levenstevredenheid en gevoel van verbondenheid kennen (Nimrod, 2007; Kelly et al., 1987; Fernandez-Ballesteros et al. 2001). We bekijken om die reden de participatiegraad van de 55-plusser voor verschillende culturele activiteiten op basis van de Participatiesurvey 2014.

Tabel 5: Frequenties van cultuurparticipatie (% De laatste zes maanden)

Cultuur participatie	Muziek-festival (12 maanden)		Concert		Tentoonstelling		Bibliotheek		Cultureel centrum	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
18-34 jaar	49,5	38,8°	30,5	29,1	36,8	29,6°	28,1	43,0°	24,9	23,8
35-54 jaar	29,6	21,4°	24,2	24,6	32,3	34,4	29,6	43,1°	22,8	27,1
55-64 jaar	14,1	9,8	20,6	22,8	32,0	34,4	19,7	25,7	25,4	28,0
65+ jaar	5,6	5,0	23,5	17,1	29,8	21,6	16,5	14,3	19,8	16,8
Totaal (N= 3.949)	26,7	20,0°	24,5	23,5	33,3	30,6	25,7	34,7°	23,2	23,5
Arbeidsituatie	*	*	n.s.	*	n.s.	*	n.s.	*	n.s.	*
55+ voltijds	14,5	12,4	23,9	23,1	40,0	36,2	18,9	26,7	28,0	32,6
55+ deeltijds	11,7	17,7	31,4	26,2	30,9	39,1	28,5	25,9	28,2	24,8
55-64 pensioen	13,0	7,7	15,4	25,2	28,5	40,1	18,6	29,9	27,5	32,8
65+ pensioen	5,1	4,8	23,3	16,0°	30,3	21,7°	16,3	14,9	19,7	17,8
Totaal 55+ (N = 1.295)	8,6	7,3	22,3	18,9	32,1	2,3	17,6	19,2	23,1	21,8

Bron: Participatiesurvey 2014

* statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidsituatie ($p < 0,05$)

° statisch significant verschil naar geslacht ($P < 0,05$)

n.s. statistisch niet-significant verschil ($p \geq 0,05$)

Over het algemeen daalt de cultuurparticipatie met het ouder worden voor zowel mannen als vrouwen (tabel 5). Enkel voor het bezoeken van tentoonstellingen en culturele centra zien we geen

dalende participatie tot de leeftijd van 65 jaar, vanaf dan gaan de participatiecijfers echter ook naar beneden. Mannen en vrouwelijke 55-plussers participeren vrij gelijkaardig aan de verschillende culturele activiteiten. Voor zowat alle activiteiten in tabel 5 zien we ook dat de participatiecijfers lager liggen voor gepensioneerden (zowel onder als boven de 65 jaar) in vergelijking met de werkenden. De participatie is voor alle activiteiten het laagst bij de gepensioneerden van 65 jaar of ouder. De vroeg gepensioneerde vrouwen en mannen bezoeken wel nog in grote mate tentoonstellingen en cultuurcentra. Vroeg gepensioneerde mannen gaan bovendien opnieuw iets vaker naar muziekfestivals, vroeg gepensioneerde vrouwen vinden we opnieuw vaker de bibliotheek terug.

In het algemeen kunnen we zeker niet stellen dat de cultuurparticipatie toeneemt met het ouder worden of bij het vrijkomen van tijd bij de pensionering. Het tegendeel is eerder waar. Toch zien we bij vroeg gepensioneerden een aantal cultuuractiviteiten, vooral lokale cultuur, weer aantrekken.

5.1.2 Passieve activiteiten: TV kijken, radio luisteren en ontspannen

Televisie kijken neemt toe met de leeftijd, vrouwen boven de 65 jaar besteden gemiddeld ruim 17 uren en 30 minuten per week voor de TV, mannen zelfs bijna 22 uren per week (tabel 6).

Tabel 6: Tijd per week besteed aan *Mediagebruik* voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijd en arbeidssituatie, duur per respondent (hh:mm)

Vrijtidsactiviteiten Media gebruik	TV en video		Muziek beluisteren		Lezen		Nieuwe media	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	n.s	n.s	*	*	*	*
18-34 jaar	11:56	10:48°	0:14	0:07	0:45	1:10°	3:32	2:04°
35-54 jaar	13:08	11:22°	0:13	0:07	1:19	1:57°	2:01	1:24°
55-64 jaar	17:41	14:24°	0:13	0:07	3:28	3:29	2:58	1:01°
65-75 jaar	21:49	17:32°	0:34	0:13°	5:08	4:11	3:26	1:11°
Totaal (N = 3.260)	14:39	12:34°	0:16	0:08°	2:00	2:19°	2:48	1:29°
Arbeidssituatie	*	*	*	*	*	*	*	n.s
55+ voltijds	13:39	13:55	0:04	0:05	2:13	2:20	1:45	0:30°
55+ deeltijds	15:05	11:08°	0:05	0:03	4:44	2:53	1:49	0:55
55-64 pensioen	20:15	16:41°	0:19	0:03°	4:12	4:16	3:50	1:11°
65+ pensioen	21:57	17:26°	0:35	0:15°	5:09	4:16	3:28	1:18°
Totaal 55+ (N = 881)	18:53	15:30°	0:20	0:08°	4:02	3:44	3:04	1:05°

Bron: TOR13

*statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)

°statistisch significant verschil voor geslacht (p<0,05)

n.s. statistisch niet-significant verschil (p≥0,05)

Voor de duur per participant en de participatiegraad zie bijlage Tabel5B en Tabel5C

Dat lijkt een sterke toename, maar in vergelijking met de gemiddelde bevolking besteedt deze leeftijdsgroep proportioneel ongeveer evenveel van hun vrije tijd aan televisie kijken, namelijk iets meer dan de helft. Bij de 65-plussers wordt televisie kijken wel iets belangrijker. Zij besteden 54% van hun vrije tijd voor de televisie (zie voor vergelijking ook tabel 2). We zien dat vanaf de pensionering zowel mannen als vrouwen vaker achter de TV te vinden zijn, wel blijven mannen en vrouwen significant verschillen in de hoeveelheid tijd die ze hier aan besteden. Zo kijken de mannelijke 55-plussers ruim twee uur meer TV dan vrouwen. Voorts is het beluisteren van muziek als hoofdactiviteit vooral een bezigheid voor de oudere bevolking. Vooral oudere mannen nemen hier de tijd voor (ongeveer een half uur). Daarnaast wordt het lezen van boeken, tijdschriften en/of kranten belangrijker met het ouder worden. Anno 2013 hebben de nieuwe media (internet, tekstverwerking, digitale fotografie...) hun weg gevonden naar vooral de mannelijke senioren, ze besteden er ongeveer evenveel tijd aan als de jongeren mannen van 18-34 jaar. Vrouwelijke 55-plussers besteden gemiddeld twee uur minder per week aan nieuwe media en dat is minder dan de vrouwen in de jongere leeftijdscategorieën. Van de 55-plussers zijn het wel de gepensioneerden die het meeste tijd besteden aan nieuwe media.

5.2 Participatie aan het verenigingsleven en sociale contacten

Volgens de *activity theory* is een actieve betrokkenheid een belangrijke voorwaarde om gelukkig oud te worden. Eén van de manieren om dit te doen is zich te engageren in het verenigingsleven. Onderzoek toonde bijvoorbeeld aan dat vrijwilligerswerk voordelen biedt die men niet haalt uit het bezoeken van familie, sporten of andere vrijetijdsactiviteiten (Van Willigen, 2000). In deze paragraaf bekijken we in welke mate ouderen en gepensioneerden aansluiting vinden bij het verenigingsleven en hoe het staat met hun sociale contacten.

Resultaten van het tijdsbestedingsonderzoek laten zien dat ouderen, en dan vooral de 65-plussers, het meest tijd spenderen aan het verenigingsleven (tabel 7). We stellen vast dat mannen meer tijd per respondent besteden aan het verenigingsleven dan vrouwen, dit ligt voornamelijk aan de duur per participant. De arbeidsparticipatie lijkt voor mannen geen invloed te hebben op de participatiegraad en op de tijd die ze besteden aan het verenigingsleven. De participatiegraad ligt wel hogere bij jong gepensioneerde vrouwen.

Tabel 7: Tijd per week besteed aan sociale participatie voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijd en arbeidssituatie, duur per respondent (hh:mm), duur per participant (hh:mm) en participatiegraad (%)

Verenigingsleven	Duur per respondent		Duur per participant		Participatiegraad (%)	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	n.s	*	*	*
18-34 jaar	1:01	0:47	5:14	3:41°	19,5	21,3
35-54 jaar	1:17	0:43°	5:45	3:44°	22,5	19,4
55-64 jaar	1:52	0:57°	6:13	3:28°	30,1	27,6
65+ jaar	2:39	1:18°	7:39	5:14	34,8	24,9°
Totaal (N = 3.260)	1:28	0:51°	6:02	3:49°	24,5	22,4
Arbeidssituatie	n.s	n.s	n.s	n.s	n.s	*
55+ voltijds	1:50	0:22°	5:24	2:52	34,2	13,0°
55+ deeltijds	1:28	0:50	4:08	2:57	35,6	28,2
55-64 pensioen	1:51	1:19	6:55	3:49°	26,9	34,5
65+ pensioen	2:40	1:10°	7:40	4:38°	35,0	25,3
Totaal 55+ (N = 881)	2:07	1:02°	6:39	3:52°	32,1	27,0
Sociale contacten	Duur per respondent		Duur per participant		Participatiegraad (%)	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	*	*	n.s	n.s
18-34 jaar	6:23	7:25°	7:27	7:59	85,7	92,9°
35-54 jaar	5:41	6:59°	6:30	7:32°	87,5	92,7°
55-64 jaar	7:31	8:21	8:26	8:55	89,0	93,7°
65+ jaar	7:07	9:06°	8:05	9:29	88,2	95,8°
Totaal (n= 3.260)	6:25	7:38°	7:21	8:11°	87,4	93,2°
Arbeidssituatie	*	*	*	*	*	n.s
55+ voltijds	6:20	6:39	7:30	6:53	84,6	96,5°
55+ deeltijds	5:00	7:19	5:29	7:58	91,3	91,8
55-64 pensioen	8:42	9:26	9:12	10:14	94,5	92,2
65+ pensioen	7:09	9:27°	8:08	9:43°	88,0	97,2°
Totaal 55+ (N = 881)	7:22	8:39°	8:15	9:09°	89,5	94,6°

Bron: TOR13

* statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)
°statistisch significant verschil naar geslacht (p<0,05)
n.s. statistisch niet-significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p≥0,05)

Het tweede gedeelte van Tabel 7 geeft de tijd besteed aan sociale contacten weer. Onder sociale contacten verstaan we het praten, telefoneren, op bezoek gaan, bezoek ontvangen, onbetaalde hulp aan inwonende en niet-inwonende familie, e-mail, sms, chat....Uit de gegevens blijkt in ieder geval niet dat oudere mannen en vrouwen contactarm zijn. Ze besteden gemiddeld meer tijd aan sociale

contacten dan de gemiddelde Vlaamse bevolking tussen 18 en 75 jaar. Vrouwen participeren wel iets meer dan mannen aan deze activiteit. We zien voor beide geslachten dat het pensioen een positief effect heeft op de tijd die besteed wordt aan sociale contacten. Jong gepensioneerde vrouwelijke participanten besteden maar liefst ruim tien uur per participant aan sociale contacten, mannen ruim een uur minder. Vanaf 65 jaar neemt deze tijd voor sociale contacten zowel bij vrouwen iets af, bij vrouwen neemt de tijd voor sociale contacten toe.

In tabel 8 kunnen we vaststellen dat het lidmaatschap van verenigingen eerder daalt naarmate men ouder wordt. Dit lijkt in tegenspraak met de relatief hoge participatiegraad en tijdsbesteding onder ouderen uit tabel 7. Een lidmaatschap hoeft echter geen garantie te zijn voor een regelmatige deelname aan deze activiteit, wellicht zijn jongeren vaker passief lid van verenigingen. Voorts stellen we vast dat vrouwen iets vaker lid van meer dan één vereniging zijn en dat het vooral de jong gepensioneerde vrouwen zijn die het vaakst lid zijn van een vereniging.

Tabel 8: Percentage (%) dat al dan niet lid is van vereniging(en)

Aantal verenigingen lid	0		1		Meer dan 1	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	*	*	n.s	*
18-34 jaar	40,1	52,9°	39,0	29,7°	21,0	17,4
35-54 jaar	48,2	56,4°	33,3	27,3°	18,5	16,3
55-64 jaar	52,6	54,1	26,5	26,6	21,0	19,3
65+ jaar	48,6	57,7°	27,8	24,1	23,6	18,2°
Totaal (N = 3.949)	46,3	54,1°	32,6	27,6°	21,1	18,3°
Arbeidsituatie	n.s	n.s	n.s	*	n.s	n.s
55+ voltijds	49,9	58,4	27,1	15,4	23,0	26,2
55+ deeltijds	54,9	52,7	23,7	30,9	21,4	16,4
55-64 pensioen	50,3	43,1	28,1	38,8	21,6	18,1
65+ pensioen	48,0	56,8°	28,4	25,5	23,6	17,7°
Totaal 55+ (N = 1.295)	49,0	54,7°	27,9	27,0	23,1	18,4°

Bron: Participatiesurvey 2014
 * statistisch significant verschil naar leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)
 ° statistisch significant verschil naar geslacht (p<0,05)
 n.s. statistisch niet-significant verschil (p≥0,05)

5.3 Betrokkenheid en hulp aan derden

Tal van onderzoek heeft aangetoond dat sterke sociale relaties, zoals liefdes- en vriendschapsrelaties of familiebanden, een duidelijk positief verband hebben met levenstevredenheid (e.g. Chan & Lee, 2006; Glass et al. 2006; Vanderhorst & McLaren, 2005). Zo is aangetoond dat gepensioneerden die getrouwd zijn gelukkiger zijn dan zij die vrijgezel of verweduwd zijn (Bierman, Fazio, & Milkie 2006; Demo & Acock, 1996). Daarbij blijkt tevens dat gepensioneerden die intense interactie onderhouden met familie, zoals kinderen en kleinkinderen, en vrienden ook meer levenstevredenheid kennen (Kahneman & Krüger, 2006; Litwin, 2000; Zimmer, Hickley & Searle, 1995). Enerzijds kunnen familie en vrienden er niet alleen voor zorgen dat gepensioneerden zich verbonden blijven voelen met de samenleving, maar anderzijds kan hulp bieden aan familie en vrienden tevens een gevoel van genegenheid en zelfrespect aanwakkeren (Wang, Henkens & van Solinge, 2011).

Tabel 9: Participatie aan 'inzet en betrokkenheid bij anderen' (% meermaals per jaar)

Inzet en betrokkenheid bij anderen	U inzetten voor anderen		De kinderen of kleinkinderen verzorgen		Ontspannende activiteiten met kinderen of kleinkinderen		Met gezin thuis vrijetijds-activiteiten		Met gezin buitenshuis activiteiten	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*					*	*	*	*
18-34 jaar	39,5	45,8	-	-	-	-	88,0	90,4	79,7	86,7°
35-54 jaar	34,3	47,9°	-	-	-	-	87,5	89,9	82,4	83,6
55-64 jaar	43,4	53,5°	-	-	-	-	82,5	84,3	73,4	77,4
65+ jaar	35,3	33,2	-	-	-	-	73,7	71,7	60,9	58,2
Totaal (N = 3.949)	37,1	44,4°	-	-	-	-	83,9	84,6	75,8	76,7
Arbeidsituatie	*	*	n.s	*	*	*	n.s	*	*	*
55+ voltijds	44,2	52,0	52,0	61,8	56,9	65,1	79,0	82,4	70,0	75,0
55+ deeltijds	33,2	55,3	49,3	68,0	53,4	70,0	82,9	81,6	90,2	70,4
55-64 pensioen	51,6	56,4	65,9	74,1	67,6	79,7	84,9	89,4	80,0	86,5
65+ pensioen	34,9	33,5	52,5	39,2°	51,4	41,4°	74,1	70,8	61,5	57,4
Totaal 55+ (N = 1.295)	40,0	40,5	54,6	49,0°	55,4	51,8	77,2	75,5	67,2	64,2

Bron: Participatiesurvey 2014

* statistisch significant verschil naar leeftijd en arbeidsituatie ($p < 0,05$)

° statistisch significant verschil naar geslacht ($p < 0,05$)

n.s. statistisch niet-significant verschil ($p \geq 0,05$)

- De inzet en betrokkenheid richting de (klein)kinderen kan niet gemeten worden voor de jongste leeftijdsgroepen die in veel gevallen geen (klein)kinderen hebben

Om die reden zijn we nagegaan of gepensioneerden zich ook effectief vaker inzetten voor anderen en meer betrokken zijn bij familie-activiteiten. We gebruiken hiervoor de participatiegegevens van de Participatiesurvey 2014 (tabel 9).

In de eerste kolom van tabel 9 worden de participatiecijfers weergegeven voor de mensen die zich meermaals per jaar inzetten voor anderen. Hieronder valt hulp aan zieke, gehandicapte of bejaarde familieleden, kennissen of burens, maar ook bijvoorbeeld het zorgen voor opvang van kleine kinderen (niet eigen kinderen) uit de buurt, kennissenkring of familie. Het blijkt dat zowel mannen als vrouwen zich in de leeftijd van 55-64 jaar het meeste inzetten voor anderen. Daarna gaat de participatie voor beide geslachten naar beneden. Dit strookt met wat we zien als we de 55-plussers vergelijken naargelang hun arbeidssituatie. De vroeg gepensioneerden zijn het meest, de gepensioneerde 65-plussers het minst 'betrokken' bij anderen. Van de mannelijke 55-plussers die op pensioen zijn zet meer dan de helft zich in voor andere, bij vrouwen is dit zelfs 56,4%. Het is duidelijk dat de activiteiten in de vrije tijd en buitenshuis afnemen bij de 55-plussers. Het heeft weinig zin de activiteiten met kinderen of kleinkinderen te vergelijken naar leeftijd, de beschikbaarheid ervan varieert immers sterk naar leeftijd. Daarom vergelijken we die activiteiten alleen naar arbeidssituatie voor de 55-plussers. Daarvan neemt 74,1% van jonge vrouwelijke gepensioneerden en 65,9% van de mannen meermaals de zorg voor kinderen of kleinkinderen op zich. Met name voor de vrouwen is dit een groot verschil met de oudere gepensioneerden, waarvan nog geen 40% de zorg op zich neemt. Ook vrouwen die op 55 nog slechts deeltijds werken nemen vaker de zorg voor kinderen of kleinkinderen op zich.

Deze betrokkenheid van de jong gepensioneerde of deeltijds werkende vrouwen boven de 55 jaar weerspiegelt zich evenzeer in de frequentie van ontspannende activiteiten met kinderen of kleinkinderen. We zien dat deze twee categorieën telkens veel hoger percentages halen dan zowel de werkenden als de 65-plussers.

Op basis van de resultaten van de Participatiesurvey 2014 kunnen we stellen dat gepensioneerden en dan vooral jong gepensioneerden zich behulpzaam opstellen naar hun leefwereld toe. Dit uit zich niet alleen in meer vrijwilligerswerk maar ook in een grotere betrokkenheid naar familie en vrienden. Dergelijk engagement zorgt niet alleen voor een grote verbondenheid maar zou ook een positief effect hebben op het gevoel van zelfrespect. Het verlies van de arbeidsrol kan dus voor een deel opgevangen worden door het versterken en verder uitdiepen van de vriendschaps- en familiebanden (Wang, Henkens & van Solinge, 2011).

6 Actieve en passieve vrijetijdsbesteding onder 55-plussers

In de vorige paragrafen hebben we steeds de vrijetijdsactiviteiten naar leeftijd en arbeidssituatie bekeken voor zowel de mannen als de vrouwen. Uit onze bevindingen blijkt dat het wegvallen van werk er niet noodzakelijk toe leidt dat het tijdsbestedingspatroon verschaalt of contactarmer wordt. Toch zien we vaak dat er vanaf de leeftijd van 65 jaar en bij de oudere gepensioneerden een afname is in de tijd besteed aan *actieve* vrijetijdsactiviteiten, zoals hobby, spel en sport en dit in het bijzonder bij mannen. Hieronder bekijken we welke andere factoren hieraan bijdragen.

Tabel 10: Lineaire regressie voor tijd besteed aan vrijetijdsactiviteiten naar geslacht voor de Vlaamse bevolking 55-75 jaar (1999, 2004 en 2013)

<i>Participatie aan vrije tijd bij 55-plussers</i>	<i>Actieve vrijetijd</i> <i>Sport, spel & recreatie</i>		<i>Passieve vrijetijd</i> <i>TV kijken, radio luisteren, internetten & Lezen</i>	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw
	<i>Bèta</i>	<i>Bèta</i>	<i>Bèta</i>	<i>Bèta</i>
Leeftijd en arbeidssituatie (ref. 55+ voltijds)				
55+ deeltijds	0,053	0,003	0,038	-0,038
55-64 pensioen	0,233 ***	0,232**	0,390***	0,332***
65+ pensioen	0,230 ***	0,207*	0,443***	0,412***
Opleidingsniveau (Hoog)	-0,038	0,045	-0,082*	-0,078
Gezondheid (Goed)	0,085 *	0,091	-0,070	-0,080
Woonsituatie (Alleen)	0,030	-0,168**	0,050	0,087
Cohorte (1999 ref)				
Cohorte 2004	-0,020	0,146*	0,020	-0,026
Cohorte 2013	-0,028	0,074	0,027	-0,075
<i>N</i>	(569)	(415)	(569)	(415)
Adjusted R ²	3,6%	6,1%	15,6%	16,2%

Bron: TOR13 TOR04 TOR99
statistisch significant verschil *(p<0,05) **(p<0,01) ***(p<0,001)

Om erachter te komen welke achtergrondkenmerken een rol spelen bij de vrijetijdsinvulling van de 55-plusser hebben we een indeling gemaakt aan de hand van twee groepen: de actieve en de passieve vrijetijdsbesteding (tabel 10). De actieve vrijetijdsbesteding betreffen de activiteiten die we eerder zagen in tabel 3 en te maken hebben met sport en spel, maar ook culturele uitstapjes en recreatie. De tweede groep zijn activiteiten die vooral betrekking hebben op de *passieve* bezigheden, zoals het kijken van televisie of het lezen van een boek. We nemen deze twee groepen van tijdsbesteding op als afhankelijke variabelen in een lineaire regressie. De referentiecategorie zijn voltijds werkenden die laag- of midden-opgeleid zijn en niet alleen wonen.

De onafhankelijke variabelen die we als controle opnemen zijn: de leeftijd en de arbeidssituatie, het opleidingsniveau, de gezondheidstoestand en de woonsituatie. We hebben de leeftijd en de arbeidssituatie van de respondenten samengenomen. Door een onderscheid te maken tussen respondenten die jong gepensioneerd zijn (55-64 jaar) en respondenten die op oudere leeftijd op pensioen zijn (vanaf 65 jaar), kunnen we vaststellen wat een vroege pensionering betekent voor de vrijetijdsbesteding. Het opleidingsniveau verdelen we in twee categorieën: laag (maximum lager secundair onderwijs) en midden (hoger secundair) ten opzichte van hoog (hoger onderwijs of universitair). De algemene gezondheidstoestand is een andere factor die we in rekening zullen nemen. We nemen hiervoor een variabele op die naar de subjectieve gezondheidstoestand peilt, waarbij de respondenten hun gezondheid als slecht, matig of goed kunnen omschrijven. Wat de woonsituatie betreft, zetten we de alleenstaanden af tegen de samenwonenden. Om de groep van 55-plussers voldoende groot te maken hebben we de data van de drie Vlaamse tijdsbestedingsonderzoeken gepoold. Dit laat tevens toe om na te gaan of er bepaalde evoluties zijn in de tijd besteed aan actieve en passieve vrijetijd.

De eerste lineaire regressie bekijkt de actieve vrijetijdsbesteding voor mannelijke en vrouwelijke 55-plussers apart. Gecontroleerd voor de andere onafhankelijke variabelen, kunnen we vaststellen dat voor zowel mannen als vrouwen, het pensioen een positief effect heeft op een actieve vrijetijdsbesteding. Zowel jong gepensioneerden als oud gepensioneerde besteden meer tijd aan actieve vrijetijdsbesteding dan de werkende 55-plussers. Bij mannen is er een licht positief effect voor gezondheid: een goede gezondheid is bevorderlijk voor de tijd besteed aan actieve vrijetijdsbestedingen. Bij vrouwen stellen we vast dat alleen wonen niet bevorderlijk is voor de tijd besteed aan sport, spel en recreatie. Vrouwen hebben wellicht meer schroom om alleen buitenshuis aan vrijetijdsactiviteiten te participeren dan mannen. De verklaarde variantie voor deze modellen is eerder bescheiden. Deze regressies voorspellen dan ook de tijd die mensen wekelijks besteden aan tijdsbestedingen die ze niet noodzakelijke elke week doen. Daarom ook dat de verklaarde variantie voor de modellen m.b.t. de passieve vrije tijd veel hoger ligt. Het betreft hier tijdsbestedingen die de meeste Vlamingen zo niet dagelijks, toch meermaals per week doen.

Onder passieve vrijetijd vallen de activiteiten die vooral binnenshuis worden beoefend en waarvoor men meestal weinig fysieke inspanning hoeft te leveren. We zien hier dat, gecontroleerd voor de overige variabelen, het pensioen positief samenhangt met de tijdsbesteding aan passieve activiteiten. Bovendien blijken mannen die hoogopgeleid zijn minder tijd te besteden aan televisie, radio luisteren, internetten en lezen. De overige achtergrondkenmerken spelen geen significante rol noch voor mannen, noch voor vrouwen.

7 Besluit

Het is niet zo verwonderlijk dat het afnemend belang en het uiteindelijk wegvallen van betaald werk de tijdsbestedingspatronen van ouderen grondig beïnvloeden. Bij de pensionering verdwijnt niet alleen deze tijdsintensieve bezigheid uit het tijdsbestedingspatroon, het is tevens de activiteit bij uitstek die de dagindeling structureert, aanleiding geeft tot sociale contacten en vooral ook het individu verbindt met de publieke sfeer. Uit onze bevindingen blijkt echter niet dat daardoor het tijdsbestedingspatroon noodzakelijk verschaalt, passiever of contactarmer wordt. Integendeel zelfs, onze bevindingen maken duidelijk dat het tijdsintensieve arbeidsleven ook remmend werkt voor het uitbouwen van een gevarieerd, contactrijk tijdsbestedingspatroon. Ouderen tussen 55 en 75 jaar hebben gemiddeld meer vrije tijd, die ze bovendien vrij actief invullen. In het algemeen stellen we vast dat de groep jong gepensioneerden (55-64 jaar) een actiever en socialer activiteitenpatroon heeft in vergelijking met de gemiddelde 55-plusser. Dit geldt met name voor de vrouwelijke bevolking, waarbij de participatiegraad en de duur aan actieve vrijetijdsactiviteiten telkens hoger dan gemiddeld uitviel bij de 55-plussers die gepensioneerd waren. Het lijkt erop dat het wegvallen van werk ze ruimte geeft om wat meer op reis te gaan, op café te gaan en vrienden en kennissen te ontmoeten. Bij 65-plussers zien we dan weer een terugval in buitenhuizige en sociale activiteiten. We stellen vast dat het voor beide geslachten niet zozeer de leeftijd zelf is die een rol speelt bij een actievere vrije tijdsbesteding, maar veeleer de onderliggende factoren die samengaan met een oudere leeftijd, zoals het pensioen, de woonsituatie en een goede gezondheid. Vooral bij de mannen zien we dat dit laatste kenmerk een bijdrage levert bij een actieve vrije tijdsbesteding. Anderzijds stellen we op basis van de tijdsbestedingsgegevens vast dat de mannelijke 65-plussers in het algemeen de meeste tijd besteden aan verenigingen. Dit strookt met de algemene vaststelling dat werk vaak een belemmering is voor sociale activiteiten en actieve participatie. Overigens stellen we ook vast dat gepensioneerden en dan vooral de jong gepensioneerden niet alleen meer vrijwilligerswerk doen maar ook in grotere mate betrokken zijn bij familie en vrienden.

Maar ook de meer passieve, binnenhuizige tijdsbesteding neemt toe als het werk wegvalt. Wat betreft het mediagebruik kunnen we stellen dat vooral de oudste bevolkingsgroep relatief veel TV kijkt, mannen significant meer dan vrouwen. Daarnaast hebben vooral de mannelijke 55-plussers de weg naar de nieuwe media gevonden. Vrouwen blijven hierin wat achter lopen.

De analyses geven aan dat de gepensioneerden zeker niet gezien kunnen worden als een passieve groep en dat ze dus wel degelijk een invulling weten te geven aan hun nieuwe leven. Vooral voor de jong gepensioneerden (55-plussers) lijkt dit waar te zijn. Mannen blijken echter iets meer moeite te hebben om een actieve vrijetijdsbesteding te onderhouden op latere leeftijd dan vrouwen. Mensen die op relatief jonge leeftijd op pensioen gaan, vangen het verdwijnen van hun arbeidsrol in grote

mate op door zich in te zetten voor het verenigingsleven, maar ook voor hun familie en vrienden. Culturele participatie blijkt echter wel af te nemen naarmate de leeftijd stijgt. Met het toenemen van de leeftijd naar 65 jaar en ouder zien we de actieradius en vaak ook de sociale betrokkenheid afnemen. Het optrekken van de pensioenleeftijd zou de fase waarop men actief van het pensioen kan genieten daarom kunnen verkorten, gezien de fysieke mogelijkheden vanaf een bepaalde leeftijd sowieso beperkter worden. Eerder dan te pleiten voor het verder optrekken van de pensioenleeftijd boven de 65 jaar, zouden we eerder aanraden maatregelen te nemen om de activiteitsgraad in het algemeen te verhogen door er voor te zorgen dat men de arbeidsmarkt niet te vroeg verlaat. Om dit mogelijk te maken willen we eerder pleiten voor een meer ontspannen loopbaan waarbij betaalde arbeid, informele arbeid en vrije tijd evenwichtiger verdeeld zijn tijdens de drukke leeftijd. De samengebalde arbeidsloopbaan, geconcentreerd in de drukke leeftijd tussen 25 en 55 jaar, maakt dat er gedurende een hele periode van het leven relatief weinig tijd is voor actieve vrijetijdsbesteding en sociale participatie. Pas op latere leeftijd, als de kinderopvang minder belastend wordt en het werk minder centraal staat, zien we dat er meer tijd vrijkomt voor een gevarieerder tijdsbestedingspatroon. Het contrast tussen de drukke leeftijd en de pensionering lijkt ons te groot, met als gevolg dat velen het drukke leven niet meer aankunnen of niet langer willen en hunkeren naar een arbeidsvrij bestaan. Een meer ontspannen loopbaan zou de activiteitsgraad bij ouderen kunnen verhogen (zodat de Lissabon- en zelfs de Stockholm-norm gehaald worden) zonder de pensioenleeftijd te moeten verhogen.

8 Bibliografie

Bierman, A., Fazio, E. M., & M. A. Milkie. (2006), A Multifaceted Approach to the Mental Health Advantage of the Married: Assessing How Explanations Vary by Outcome Measure and Unmarried Group. *Journal of Family Issues*, 27(4): 554-82.

Chan, Y., & R. Lee. (2006), Network Size, Social Support and Happiness in Later Life: A Comparative Study of Beijing and Hong Kong. *Journal of Happiness Studies*, 7(1): 87-112

Claeys, J., Elchardus, M., & D. Vandebroeck. (2005), De smalle toegang tot cultuur. Een empirische analyse van cultuurparticipatie en de samenhang tussen sociale participatie en cultuurparticipatie. In: *Vlaamse overheid en burgeronderzoek*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse gemeenschap: 7-35.

Coleman, D. (1993), Leisure Based Social Support, Leisure Dispositions and Health. *Journal of Leisure Research*, 25(4): 350-61.

Demo, D. H., & A. C. Acock. (1996), Singlehood, Marriage, and Remarriage: The Effects of Family Structure and Family Relationships on Mothers' Well-Being. *Journal of Family Issues*, 17(3): 388-407

Dupuis, S. L., & B. J. A. Smale. (1995), An Examination of Relationship Between Psychological Well-Being and Depression and Leisure Activity Participation Among Older Adults. *Loisir et Société / Society and Leisure*, 18(1): 67-92.

- Elchardus, M., & J. Cohen. (2003), *Gedrag en verwachtingen in verband met het einde van de loopbaan. Eindrapport*. Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Erickson, B. (1996), Culture class, and Connections. *American Journal of Sociology*, 102(1): 217-251.
- Fernandez-Ballesteros, R., Zamarron, M., & M. Ruiz. (2001), The contribution of socio-demographic and psychosocial factors to life satisfaction, *Aging and Society*, 21(1): 25-43.
- Glass, Thomas A., Carlos F. Mendes De Leon, Shari S. Bassuk, & L. F. Berkman. (2006), Social Engagement and Depressive Symptoms in Late Life: Longitudinal Findings. *Journal of Aging and Health*, 18(4): 604-28.
- Glorieux, I. (1995), *Arbeid Als Zingevoer: Een Onderzoek Naar de Betekenis van Arbeid in Het Leven van Mannen En Vrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Glorieux, I., Minnen, J., & J. Vandeweyer. (2005), *De tijd staat niet stil. Veranderingen in de tijdsbesteding van Vlamingen tussen 1999 en 2004*. Brussel: Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR – TOR2005/25.
- Glorieux, I., Minnen, J., van Tienoven, T.P., Daniels, S., Weenas, D., Deyaert, J., Mészáros, E. & S. Van den Bogaert. (2015), Technical Report TOR13. Modular Online Time Use Survey (MOTUS): Fieldwork and response analyses. Brussel: Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR (32 blz.) – TOR2015/41.
- Ghysels, J., & Van Lancker, W. (2009), Emancipatie in twee snelheden opnieuw bekeken: laaggeschoolde vrouwen in België en Europa. *Berichten/UA, Antwerpen, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck, juni*.
- Havighurst, R. J. (1963), Successful aging, in: R. Williams, C. Tibbitts & W. Donahue (Eds) *Processes of Aging*, pp. 299-320, New York: Atherton Press.
- Havighurst, R. J., & R. Albrecht. 1953. *Older people*. New York, NY: Longmans, Green.
- Herzog, A. R., Franks, M. M., Markus, H. R., & D. Holmberg. (1998), Activities and well-being in older age: Effects of self-concept and educational attainment. *Psychology & Aging*, 13(2): 179-185.
- Inal, S., Subasi, F., Ay, S. M., & H. Osman, (2007), The links between health-related behaviors and life satisfaction in elderly individuals who prefer institutional living. *BMC Health Services Research*, 7(30): 1-7
- Jahoda, M. (1981), Work, Employment, and Unemployment: Values, Theories, and Approaches in Social Research. *American Psychologist*, 36(2): 184-91.
- Kahneman, D., & A. B. Krueger. (2006), Developments in the measurement of subjective well-being. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1): 3-24.
- Kelly, J. R. (1993), *Activity and Aging: Staying Involved in Later Life*. Newsbury Park: Sage Publications.
- Kelly, J. R., Steinkamp, M. & Kelly, J. R. (1987), Later life satisfaction: does leisure contribute? *Leisure Sciences*, 10(1): 189-200.
- Lawton, M. P., Winter, L., Kleban, M. H., & K. Ruckdeschel. (1999), Affect and quality of life Objective and Subjective. *Journal of Aging and Health*, 11(2): 169-198.
- Levine, J. A., & T. L. Pittinsky. (1997), *Working fathers: New strategies for balancing work and family*. Reading, MA: Addison.
- Litwin, H. (2000), Activity, social network, and well-being: An empirical examination. *Canadian Journal on Aging*, 19(3): 343-362.
- Lizardo, O. (2006). How cultural tastes shape personal networks. *American Sociological Review*, 71(5): 778-870.
- Morrow-Howell, N. (2000), Productive engagement of older adults: Effects on well-being. *Center of Social Development. St. Louis, MO: Washington University in St. Louis*.
- Nimrod, G. (2007), Retirees' Leisure: Activities, Benefits, and Their Contribution to Life Satisfaction. *Leisure Studies*, 26(1): 65-80.
- Nuttman-Shwartz, O. (2004), Like a High Wave: Adjustment to Retirement. *The Gerontologist*, 44(2): 229-36.
- Ostrower, F. (1998), The Arts as Cultural Capital among Elites: Bourdieu's Theory Reconsidered. *Poetics*, 26(1):43-53.

- Price, C. A. (2003), Professional Women's Retirement Adjustment: The Experience of Reestablishing Order. *Journal of Aging Studies*, 17(3): 341–55.
- Relish, M. (1997), It's not all education: network measures as sources of cultural competency. *Poetics*, 25(1): 121-139.
- Robinson, J. L., & G. Godbey. (1997), *Time for life. The surprising way Americans use their time*. University Park: The Pennsylvania State University.
- Savishinsky, J. (2002), *Breaking the Watch: The Meanings of Retirement in America. 1 edition*. Ithaca, N.Y.; London: Cornell University Press.
- Sennett, R. (2003), *The Fall of Public Man*. London: Penguin UK.
- Upright, C. B. (2004), Social capital and cultural participation: spousal influences on attendance at arts events. *Poetics*, 32(2): 129-143.
- van Dongen, W., Vanhaute, E. & K. Pauwels. (1998), *Het kostwinnersmodel voorbij?: naar en nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*. Leuven: Garant.
- Vanderhorst, R. K., & S. McLaren (2005), Social Relationships as Predictors of Depression and Suicidal Ideation in Older Adults. *Aging & Mental Health*, 9(6): 517-25.
- Van Gils, S. (2002), werkzaam Vlaanderen in de toekomst. Draagvlak wordt hellend vlak. *Steunpunt WAV SSA, reeks: De arbeidsmarkt in Vlaanderen, jaarboek*, Leuven.
- van Solinge, H., & K. Henkens (2008), Adjustment to and Satisfaction with Retirement: Two of a Kind? *Psychology and Aging*, 23(2): 422–34.
- Van Willigen, M. (2000), Differential benefits of volunteering across the life course. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 55(5): 308-318.
- Wang, M., Henkens, K., & H. van Solinge (2011), Retirement adjustment: A review of theoretical and empirical advancements. *American Psychologist*, 66(3): 204-2013.
- Warde, A., & G. Tamboulon (2002), Social capital, networks and leisure consumption. *Sociological review*, 50(2): 155-180.
- Zimmer, Z., Hickey, T., & M. Searle (1995), Activity participation and well-being among older people with arthritis. *The Gerontologist*, 35(4): 463–471.

9 Bijlagen

Tabel 3b: Tijd per week besteed aan vrijetijdsactiviteiten *Sport, spel en vermaak* voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijdscategorieën en arbeidssituatie voor geslacht. Duur per participant (hh:mm), (2013)

Vrijetijdsactiviteiten <i>Sport, spel en vermaak</i>	Hobby & spel		Sport		Recreatie		Uitgaan		Cultuur & vermaak	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	n.s	*	*	*	*	*	*	n.s
18-34 jaar	9:57	4:18°	4:25	3:03°	3:56	3:34	5:42	4:50°	3:39	3:33
35-54 jaar	4:45	3:04°	4:09	2:32°	4:20	3:37	4:17	3:43	4:29	3:50
55-64 jaar	5:24	4:53	4:32	2:28°	6:14	4:52°	4:27	2:46°	4:45	4:38
65-86 jaar	5:30	5:01	3:51	3:36	5:48	4:51	3:25	3:44	4:19	3:56
Totaal (N = 3.260)	6:45	4:10°	4:17	2:48°	4:55	4:07°	4:43	3:52°	4:16	3:56
Arbeidssituatie	*	*	*	n.s	n.s	n.s	n.s	*	n.s	n.s
55+ Voltijds	5:25	3:39	3:28	1:51°	5:06	4:42	3:54	3:16	4:21	3:55
55+ deeltijds	11:08	2:47°	2:57	2:05	5:51	4:11	3:54	2:37	4:21	5:32
55-64 pensioen	4:36	5:39	5:20	2:16°	7:06	4:13°	4:33	2:33°	4:44	5:18
65+ pensioen	5:31	5:16	3:50	3:43	5:50	4:45	3:28	3:51	4:17	3:50
Totaal 55+ (N = 881)	5:25	4:53	4:21	2:48°	6:07	4:27°	3:59	3:10°	4:31	4:39

Bron: TOR13

*statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)

°statistisch significant verschil voor geslacht (p<0,05)

n.s. statistisch niet-significant verschil (p≥0,05)

Tabel 3C: Tijd per week besteed aan vrijetijdsactiviteiten *Sport, spel en vermaak* voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijdscategorieën en arbeidssituatie voor geslacht. Participatiegraad (%) (2013)

Vrijetijdsactiviteiten <i>Sport, spel en vermaak</i>	Hobby & spel		Sport		Recreatie		Uitgaan		Cultuur & vermaak	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	*	*	*	*	*	*	n.s	n.s
18-34 jaar	53,2	41,1°	47,0	42,0	35,6	36,2	50,3	44,1	24,1	26,8
35-54 jaar	37,0	37,8	43,3	34,0°	43,3	43,3	41,1	38,4	23,8	25,0
55-64 jaar	45,7	54,9°	32,0	24,6°	52,1	61,9°	41,0	36,9	22,8	25,5
65-86 jaar	54,8	57,8	25,2	31,3	62,2	44,6°	36,3	48,1°	20,0	19,2
Totaal (N = 3.260)	45,4	44,7	40,1	33,8°	44,9	45,7	43,3	40,7	23,3	25,0
Arbeidssituatie	*	*	*	n.s	*	n.s	n.s	*	n.s	n.s
55+ Voltijds	37,9	36,0	29,9	24,4	48,8	62,8	37,4	27,0	19,7	33,9°
55+ deeltijds	50,7	43,6	15,7	23,9	33,6	57,9°	34,2	54,9	22,6	29,7
55-64 pensioen	51,6	69,1°	37,5	32,8	56,9	58,9	45,6	39,4	26,1	24,4
65+ pensioen	55,2	57,6	25,2	33,2	62,0	46,6°	36,1	49,8°	19,6	21,3
Totaal 55+ (N = 881)	49,2	55,4	30,2	30,1	55,5	54,6	39,6	44,8	22,0	25,5

Bron: TOR13
 *statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)
 °statistisch significant verschil voor geslacht (p<0,05)
 n.s. statistisch niet-significant verschil (p≥0,05)

Tabel 6B: Tijd per week besteed aan Mediagebruik voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijdscategorieën en arbeidssituatie voor geslacht. Duur per participant (hh:mm) (2013)

Vrijtijdsactiviteiten Media gebruik	TV en video		Muziek beluisteren		Lezen		Nieuwe media	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	*	*	n.s	n.s	*	*	*	n.s
18-34 jaar	12:21	11:06°	2:43	1:15	2:54	2:43	5:17	3:12°
35-54 jaar	13:32	11:51°	2:41	1:58	2:44	3:13°	3:25	2:47°
55-64 jaar	18:21	15:00°	1:27	1:39	5:06	4:36	4:51	2:32°
65-86 jaar	21:54	18:14°	2:26	1:18	6:28	5:17	5:18	2:56°
Totaal (N = 3.260)	15:06	13:01°	2:18	1:32°	4:04	3:47	4:30	2:54°
Arbeidssituatie	*	*	n.s	n.s	*	*	*	n.s
55+ Voltijds	14:31	14:14	0:49	1:02	3:32	3:30	3:26	2:06
55+ deeltijds	15:05	11:45°	1:03	0:50	6:37	3:44	2:16	3:09
55-64 pensioen	20:51	16:50°	1:35	1:08	5:58	5:48	5:54	2:20°
65+ pensioen	22:01	18:08°	2:26	1:20°	6:31	5:18	5:23	2:54°
Totaal 55+ (N = 881)	19:24	16:00°	1:53	1:13°	5:39	4:55	4:58	2:40°

Bron: TOR13

*statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie ($p < 0,05$)°statistisch significant verschil voor geslacht ($p < 0,05$)n.s. statistisch niet-significant verschil ($p \geq 0,05$)

Tabel 6C: Tijd per week besteed aan Mediagebruik voor de Vlaamse bevolking van 18-75 jaar naar leeftijdscategorieën en arbeidssituatie voor geslacht. Participatiegraad (%) (2013)

Vrijtjdsactiviteiten Media gebruik	TV en video		Muziek beluisteren		Lezen		Nieuwe media	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Leeftijd	n.s	n.s	*	*	*	*	n.s	*
18-34 jaar	96,6	97,2	9,1	10,5	26,3	43,2°	66,8	64,7
35-54 jaar	97,1	95,9	8,6	6,2	48,4	60,8°	59,0	50,2°
55-64 jaar	96,4	97,2	15,4	7,6°	67,8	75,7°	61,3	40,3°
65-86 jaar	99,6	96,2°	23,6	17,2	79,3	79,2	64,9	40,7°
Totaal (N = 3.260)	97,1	96,6	11,7	8,9°	49,3	61,1°	62,4	51,1°
Arbeidssituatie	*	n.s	*	*	*	n.s	*	*
55+ Voltijds	94,0	97,8	8,2	8,1	63,1	66,5	51,1	24,4°
55+ deeltijds	100	94,8	8,8	6,7	71,7	77,2	80,4	29,5°
55-64 pensioen	97,1	99,1	20,4	5,5°	70,5	73,8	65,0	51,1°
65+ pensioen	99,6	96,1°	23,9	19,0	79,0	80,5	64,4	45,1°
Totaal 55+ (N = 881)	97,3	96,9	17,9	11,1°	71,6	76,0	61,8	41,1°

Bron: TOR13
 *statistisch significant verschil voor leeftijd en arbeidssituatie (p<0,05)
 °statistisch significant verschil voor geslacht (p<0,05)
 n.s. statistisch niet-significant verschil (p≥0,05)